

GALAMB GYÖRGY

Társadalom, eszkatológia, prédikáció

Marchiai Jakab beszédeiben

Sokan leírták már, hogy a ferences rend, illetve a belőle a XIV. század derekán kinőtt „szigorúbb” irányzat, az obszervancia társadalmi közegét a városok jelentették. Ez akkor is így van, ha a kezdeti időszakokban sokan a remeteség felé hajlottak, s ha a ferencesek és a ferences obszervánsok hathatós pártfogókra leltek az uralkodói és a fejedelmi udvarokban, a főurak körében.¹

Nem kívánom itt most részletezni azt a sokrétű szerepet, amelyet a ferencesek az itáliai városok vallási, kulturális életében játszottak. Inkább, a tér- és időbeli kereteket szűkebbre vonva a XV. századi itáliai városokban működő obszerváns prédikátorok politikai szerepéről és politikai nézeteiről beszélnek. Elsősorban azért, mert az eddigi kutatások elsősorban a prédikációval és annak közönségével, a beszédek rituális elemeivel és a városi társadalmak vallási és erkölcsi életét szabályozó témáival foglalkoztak. Kevesebb figyelmet szenteltek a városi és az egyes itáliai államok politikájához fűződő viszonyuknak, a prédikátorok politikáról és társadalomról alkotott képének.²

Mielőtt témámra rátérek, pár szót engedjenek meg a probléma általános vonatkozásairól. A prédikátorok sorát a húszas években Sienai Bernardin nyitja meg. Az ő és tanítványai, a magyar történelemből is ismert Kapisztrán János és Marchiai Jakab, továbbá Lecce-i Róbert tevékenysége által vált a prédikáció a ferences obszervancia talán a legjellemzőbb vonásává. Ekkor már a prédikáció a propaganda egyik legfontosabb eszköze volt, amely elszakadt a szentmise homíliájától.³ A prédikátorok beszédeiket nagy közönség előtt, a szabad ég alatt tartották, gyakran egész sorozatokat mondván el belőlük egy-egy nagybőjti vagy adventi időszak alatt. Fő témáik a játékok, az uzsora, a zsidók elkülönítése, a káromkodás, a mágikus hiedelmek pelengérré állítása, a fényűzés korlátozása, nem utolsósorban a belső viszályok megfékezése, általában véve tehát a városi társadalom erkölcsi reformja voltak. Gyakran erőteljes szimbolikus elemek – fényűzési cikkekkel rakott máglyák, koponya fölmutatása, Jézus monogramját tartalmazó táblák, fehér ruhás gyermekek olajfaágas fölvonulása – tette hatásossá az üzenetet. Az obszerváns prédikátorok elérték, hogy nemcsak a tömegek igényeljék megjelenésüket, hanem a helyi hatalmasságok, *signorék*, püspökök is fontosnak tartották, hogy meghívásukkal tegyék hatalmukat szilárdabbá, elfogadottabbá. Mindennek következtében a prédikátorok igényeinek megfelelően a városi státutumokat is módosították. A feszültségek enyhítésére montes pietatisokat, egyfajta szegények bankjainak létrehozását kezdeményezték.⁴

1 *Le Goff, Jacques*: Ordres mendiants et urbanisation dans la France médiévale — état de l'enquête. *Annales ESC* 25(1970) 924–946; *Fügedi Erik*: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. In: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek*. Bp. 1981. 57–88. A ferencesesség viszonyára a remete életmódhoz: *Merlo, Grado Giovanni*: Dal deserto alla folla: persistenti tensioni del francescanesimo. In: *Predicazione francescana e società veneta nel Quattrocento*. Committenza, ascolto, ricezione. Atti del II Convegno internazionale di studi francescani (Padova 26–28 marzo 1987). In: *Le Venezie francescane* 6(1989), 61–77.

2 *Burckhardt, Jacob*: A reneszánsz Itáliában. Bp. 1978. 290–301; *Hefele, Karl*: Der Hl. Bernhard von Siena in die franziskanische Wanderpredigt in Italien während des XV. Jahrhunderts, Freiburg im Breisgau 1912, főként: 38–69; *Origo, Iris*: Bernardino da Siena e il suo tempo. Milano 1982. *Paton, Bernadette*: Preaching Friars and the Civic Ethos: Siena, 1380–1480, London, 1992; *Morlando, Franco*: The Preacher's Demons. Bernardino of Siena and the Social Underworld of Early Renaissance Italy, Chicago–London, 1999. 1–51. A politikai nézetekről, társadalomképről érdekes módon egy irodalomtörténetész adott lényeglátó áttekintést: *Delcorno, Carlo*: La città nella predicazione francescana del Quattrocento. In: *Alle origini dei Monti di Pietà. I Francescani fra etica ed economia nelle Società del Tardo Medioevo*, Bologna–Ravenna, 1984. 29–39.

3 A prédikáció történetére: *Longère, Jean*: La prédication médiévale. Paris, 1983. *Delcorno, Carlo*: La predicazione nell'età comunale. Firenze, 1974; *Rusconi, Roberto*: „Predicatori e predicazione (sec. IX–XVIII)”. In: *Storia d'Italia*, IV. Intellettuale e potere. Torino, 1981; *Uő*: La predicazione: parole in chiesa, parole in piazza. In: *Lo spazio letterario del Medioevo*. Dir.: *Guiglielmo Cavallo–Claudio Leonardi–Enrico Menestò*, vol. II.: La circolazione del testo, Roma–Salerno 1994. 571–603; *Bolzoni, Lina*: „Oratoria e prediche”. In: *Letteratura italiana*. dir. da: *Alberto Asor Rosa*, vol. 3.: Le forme del testo, II.: La prosa. Torino, 1984. 1041–1074.

4 A prédikáció gyakorlatára az itáliai városokban: *Maire Vigueur, Jean-Claude*: Bernardino et le vie citadine. In: *Bernardino predicatore nella società del suo tempo*. Convegni del Centro di Studi sulla Spiritualità Medievale, vol. 15, Todi, 1976. 251–282; *Cardinali, Claudia*: Il santo e la norma. Bernardino da Siena e gli statuti perugini nel 1425. In: *Gioco e giustizia nell'Italia di comune*. a c. di *Gherardo Ortalli*, Treviso–Roma, 1993. 183–189; *Montesano, Marina*: La predicazione civica di Bernardino da Siena. In: *La religion civique à l'époque médiévale et moderne (Chrétienté et Islam)*. Collection de l'École Française de Rome 213. Rome, 1995. 265–275; *Muzzarelli, Maria Giuseppina*: Pescatori di uomini. Predicatori e piazze alla fine del Medioevo. Bologna, 2005; A obszervánsok zsidókhoz való viszonyára: *Hughes, Diane Owen*: Distinguishing Signs: Ear-Rings, Jews and Franciscan Rhetoric in the Italian Renaissance City. Past and Present,

Fontos megjegyezni azt is, hogy az obszerváns prédikátorok tevékenysége egybevágott a pápaság érdekeivel. Az avignoni fogság, a nagy nyugati egyházszakadás és a konstanzi zsinat időszakát követően V. Márton és IV. Jenő pápák alatt zajlott le a pápai állam újjászervezése Közép-Itáliában, amely – eltérő mértékben ugyan – a helyi városok és fejedelemségek autonómiájának korlátozásával járt együtt. A prédikátorok nem egyszer (Perugia – 1445, Foligno, Terni) a pápai legátusok kíséretében, vagy az ő meghívásukra érkeztek az egyes városokba. A megreformált státútumok, a belső ellentétek korlátozása Róma érdekét is szolgálta. Ugyancsak az egyházfőktől kaptak felhatalmazást az úgynevezett „kistestvérek” (fraticelli) üldözésére.⁵

Az előbbiekből fakadóan természetes, hogy a prédikátorok társadalommal és politikával kapcsolatos nézetei elsősorban a prédikációk szövegének tanulmányozásával ismerhetők meg. Ezek közül is elsősorban Marchiai Jakab beszédei – amelyek több esetben Sienai Bernardin szövegein alapulnak – alkotják mondanivalóm alapját. Jakab két nagy beszédciklusa közül a *Sermones quadragesimales* nem látott nyomtatásban navilágot, míg a *Sermones dominicales* teljes egészében publikálta Renato Lioi. Mondanivalóm kifejtése elsősorban az ebben található *sermókon* alapul.⁶

Az obszerváns prédikátor társadalomszemléletének vizsgálatánál kiindulópontként szolgálhat annak vizsgálása, hogy szemében hogyan tagolóódik a társadalom és az is, hogy egyes társadalmi csoportok milyen helyet foglalnak el benne. A tagolás legfontosabb, leg-

többször említett — etikai természetű — szempontja az, hogy az egyes csoportok, amelyek elkülönülhetnek foglalkozás, kor, nem és társadalmi státusz szerint, mennyire vannak kitéve a bűn csábításának.

Marchiai Szent Jakab *De verbo Dei* című beszéde felsorolja, hogy kik vetik meg a vallást a leginkább. Fölvonulnak benne a gögösök, az uzsorások, a bujálkodók, a hitetlenek, a kocsmárosok, a vámszedők (akikkel Marchiai Jakabnak lehetett alkalma találkozni, hiszen sokat utazott), az önmagukért tudók (*sapientes sibimet*), a pásztorok (akikről külön megjegyzi, hogy soha nem járnak templomba, amit, mint írja, onnan tud, hogy gyermekkorában maga is pásztor volt), a vadászok (legázolják a vetést) és a halászok, a élvhajhászok (*delicati*), a fősvények és az összes gazember, akinek a kocsmá a zsinagógája (*quia taberna est synagoga omnium ribaldorum*): a prostituáltak, a játékosok, a torkosok.⁷ A foglalkozások szerinti csoportosításból kitűnik, hogy a szerző szemléletében a természethez közel állók, a tevékenységüknél fogva a városon kívül, attól messze, tehát nehezen ellenőrizhető személyek alkotják a bűnnek egyik legjobban kitett csoportot. A prostituáltak és a kocsmárosok említése magától értetődő. A kereskedőkről azt mondja, hogy soha nem foglalkoznak Istennel és a lélekkel, annyira belebonyolódtak a földi üzletekbe: „...mercatores nunquam cogitant et cogitare non possunt de Deo et anima, tantum involuti sunt in negotiis terrenis.”⁸ A példázatok egyik legnegatívabb, gyakran előforduló figurája a fegyverhordozó (*armiger*), illetve a katona, aki züllött, garázda és rablásra hajlamos.⁹

112 (1986), 3–59. A békítésre: *Sacchetti Sassetti, Angelo*: Giacomo della Marca paciere a Rieti. AFH 50 (1957), 75–82. A színpadias elemekre: *Longpré, Ephrem*: S. Bernardin de Sienna et le nome de Jésus. AFH 28 (1935), 443–476; 29 (1936), 142–168; 30 (1937) 170–192. A fényezés elleni fellépésre: *Szlancsok Margit*: A ferences és a domonkos obszervánsok luxuskritikája a XV. században, PhD-értekezés kézirat, 2002. A mons pietatisokra: *Muzzarelli, Maria Giuseppina*: Un bilancio storiografico sui Monti di Pietà: 1956–1976. Rivista di Storia della Chiesa in Italia 33 (1979), 165–183.; *Prodi, Paolo*: La nascita dei Monti di Pietà tra solidarismo cristiano e logica del profitto. In: Alle origini dei Monti di Pietà, i. m. 5–12.

5 *Fois, Mario*: Papi e l'osservanza minoritica. In: Il rinnovamento del francescanesimo. L'osservanza. Atti del XI Convegno Internazionale, Assisi, 20–22 ottobre 1983. Assisi, 1985, 29–105; *Rusconi, Roberto*: 'Predicò in piazza...': Politica e predicazione nell'Umbria del '400. In: Signorie in Umbria tra Medioevo e Rinascimento: l'esperienza dei Trinci. Congresso storico internazionale, Foligno 10–13 dicembre 1986. Perugia 1989. 113–141. *Falasci, Pier Luigi*: Le Marche di San Giacomo. In: San Giacomo della Marca e l'Europa del '400, Atti del Convegno internazionale di studi, Montepredone, 7–10 settembre 1994, a. c. di S. Bracci, Padova, Centro Studi Antoniani 1997. 141–169.

A fraticellók elleni fellépésre magyarul: *Solvi, Daniele*: Az inkvizítor Kapisztrán János és a ferences ellenzék. Aetas 23 (2008/1), 5–24.

6 A *Sermones dominicales* (a továbbiakban: SD) kéziratának összefoglalása, a méltatással együtt: *Pacetti, Giacinto*: I 'Sermones dominicales' di San Giacomo della Marca. Collectanea Franciscana 11(1941), 7–34, 185–222; *Gattucci, Adriano*: I 'Sermones dominicales' di S. Giacomo della Marca. Picenum Seraphicum 15(1978–1979), 126–141; *Lasić, Dionysius*: De vita et operibus S. Iacobi de Marchia. Studium et recensio quorundam textuum, Falconara Marittima 1974. 186–187. A *Sermones quadragesimales*-ről és a nem a két nagy korpuszba tartozó, nem túl nagy számú sermóról: *Lasić*: i. m. 1974. 184–186, illetve 190–193.

7 SD I. 383–385.

8 SD I. 148.

9 SD I. *De ludo*, 203.: Padovában egy német fegyverhordozó, miután minden vagyonát eljátszotta, eladja lelkét egy halászó [!] ördögnek; De blasfemia, 334.: A játék közben káromkodó fegyverhordozó esete: meg akar vívni Szűz Máriával, de egy, a sisakrostélyán berepülő méh megöli. A militesről: „Milites vero qui violenter in castris suis faciunt tallias (...) sunt predones et raptores.” SD I. 319. (De furto et restitutione utilissima)

A bűn veszélyének az egyes nemek és korosztályok nem egyformán vannak kitéve. A nő általában a romlás és a bujaság forrása. A fiatalabbak (*iuencula, mulier*) hajlanak arra, hogy higgyenek a babonákban, s vágyaikat mágia segítségével próbálják elérni. A démonok gyakran kihasználják a bujálkodásra való hajlamukat, s ezt a prédikátor olykor több, mint érzékletesen ecseteli, kitérve arra, hogy az általa ismert esetekben a démon, hatalmas szerszámával hányszor és milyen módon tette magáévá a szüzeket:

„*In civitate Mantue ... 24 annorum virgo ... vigilando dyabolus in una nocte 14 vicibus cognovit eam ante et retro et sepe immissione et pedicatione et ubique amplius retro quam ante et in ea ledebat proprium instrumentum magnum. Item altera virgo: 25 demones, unus post alium vigilando cognoverunt eam quasi 23 annis die et nocte.*”¹⁰

Az idősebb nők a kicsapongás és a varázslás esetében mutatnak rossz példát, megtanítva a fiatalabbakat a különféle hívságokra. „*Vetula est instrumentum diaboli.*” Az öregasszony egyben gonosz és tudatlan: „*per vetulas magis operatur dyabolus quam in aliis*”, fő tevékenysége a varázslás és a kerítés (*incantatrix et ruffiana*).¹¹ A másik veszélyeztetett csoportot a fiatalok alkotják, akik elfoglaltság és mesterség gyakorlása híján mindenkivel kötözködve éjjel-nappal fel s alá róják a várost: „*...otium potest esse malum [...] Et maxime vos iuvenes sine arte, qui cotidie per plateas et in nocte per civitatem hinc inde molestano civitatem et vituperando*”.¹²

Ennek a szerző szerint az az oka, hogy könnyen befolyásolhatók és cselekedeteiket nem csupán az értelem vezeti. A két nem esetében azonban a nevelés elhanyagolása eltérő következményekkel jár.¹³

Ami a társadalom tagolását illeti, a *Sermones dominicales* társadalmi és erkölcsi témájú beszédekben csupán egyetlen olyan hely található, ahol a szerző a társadalmat különféle csoportokra próbálja osztani (földművesek, polgárok, doktorok, katonák és urak): „*Et ideo distinguo statum, primo rustico-*

rum, secundo civium, tertio doctorum, quarto militum, et, quinto, dominorum”.¹⁴ Szembetűnő, hogy csak a világiakról van szó, hiszen a „doktorok” státusa gyaníthatóan nem az egyházi rendbe tartozó, egyetemi fokozatot elnyert klerikusokat jelöli, Jakab ugyanis e felosztást az öltözködés apropóján teszi meg. Sokkal inkább lehet szó az itáliai városokban hagyományosan népes világi jogászi-jegyzői rétegről. A fölsorolás csak futólagos, a szerző ezt követően nem megy bele az egyes kifejezések, így a *miles*, illetve a *dominus* szó jelentésének részletes kifejtésébe. Bizonyára az Umbriában és Marchéban még a XV. században is erős társadalmi befolyással rendelkező, földbirtokaiból élő, olykor az egyes városok irányítását signorékként megragadó arisztokratákról, illetve alacsonyabb rangú kíséroiokról van szó.

A tágabb politikai keretekről, az itáliai regionális államokról, királyságról, császárságról beszélve a szerző megmarad a jogi irodalom kategóriáinál és közhelyeinél, amelyek akkor már mintegy két évszázada forgalomban voltak. Ilyen élettelen, elavult szemléletet mutat például, amikor arról értekezik, hogy a római királynak van joga az útdíj, a *pedagium* szedésére, de némelyek szerint sem a francia királynak, sem pedig a városoknak nincs (itt III. Incére, a *Liber Extrára* hivatkozik). Ez utóbbi, a városokra vonatkozó kijelentésnek persze a XV. századi Közép-Itáliában erős aktualitása lehetett, hiszen Jakab hamis és a jogtalanul szedett *pedagiumokról* és *talliákról* is beszél, melyeket a váraikban székelő katonák erőszakosan és rablók módjára szednek. Megállapítása így a pápai hatalommal szembeni városi önállóság elleni állásfoglalásként is értékelhető.¹⁵ A korban idejétmúlt fogalmi kategóriák persze a városokkal kapcsolatban is felbukkannak, ilyen például az, hogy a prédikátor a városokat megosztó egyenlenségeket a guelf-ghibellin szembenállással magyarázza.¹⁶

Itáliának mint önálló kulturális egységnek a tudata csak elvétve mutatkozik meg a prédikációkban:

10 (De quatuor diabolis) Monteprandone, Museo Civico, cod. 44. f. 71v; idézi: Crivellucci, Amedeo: I codici della libreria raccolta da S. Giacomo della Marca nel convento di S. Maria delle Grazie presso Monteprandone, Livorno, 1889. 80.

11 SD I. 309, 310.: (De luxuria), SD II, 483, 485.: (De factuchiariis).

12 SD I. 148. Figyelemre méltó, hogy voltak, akik az exemplumok jóval szélesebb körének tanulmányozása után arra a következtetésre jutottak, hogy azokban a plébánosokkal szemben álló két csoport nem más, mint a vetulae és a iuvenes: Bremond, Claude–Le Goff, Jacques–Schmitt, Jean-Claude: L'«exemplum». Turnhout, 1996, 101.

13 SD III. 152. A lányok „[...] in gestu, vestitu et actu potius meret-

rices vagabunde”, a fiúk „luxores, fetidi sodomite, blasphematores” lehetnek.

14 SD I. 118.

15 SD I. 319.: „[...] milites vero qui violenter in castris suis faciunt tallias [...] sunt praedones et raptores.”

16 SD II. 24.: „Dicunt enim quod Deus est guelfus; Ioannes evangelista ghibellinus, Baptista vero guelfus; leo vero guelfus, sed aquila ghibellinus. Sed unum vellem scire: asinus quid est? De qua parte? O insensati dicite mihi si asinus est de parte vestra. Tales bestie extra Ytaliam sunt insignia, sed in Ytalia efficiuntur sei, quia maiorem amorem et fidelitatem ad istas bestias et signa quam ad Deum creatorem.”

először a szodómia elítélése kapcsán, amely a prédikátor szerint igen elterjedt bűn az egész félszigeten, másodsor, amikor, a fent említett guelf-ghibellin ellentét kifigurázása révén elítéli a pártharcokat, harmadsor, amikor az isteni büntetés elkerülhetetlenségét az elűzött városi urak, a signorék példájával illusztrálja.¹⁷

Figyelemre méltó, hogy a politikum tere Jakab számára mindenképp a város: az foglalkoztatja, a hétköznapi életből merítő *exemplumait* onnan hozza. A városokkal kapcsolatban a korabeli politikai valóság kézzelfogható feszültségei kerülnek szóba. Ezzel szemben szemléletében a vidék másodlagos. Az emberi élet alapvető kereteként felfogott városok oly mértékben áthatják az egyébként Augustinusra gyakran hivatkozó prédikátor gondolatvilágát, hogy az embert fenyegető fő veszélyek tárgyalásakor egy sajátos mikrokozmosz–makrokozmosz analógiát alkalmazva az embert egy négyszögletű és négy kapuval rendelkező várossal állítja párhuzamba, melynek kapuit angyalok védik a démoni erők ellen. A négy kapu: az öröm, a fájdalom, a remény és a félelem. A világ, a démonok, a test kísértései ugyanúgy e kapukon jutnak be az emberbe, mint az isteni és az anyagi ösztönzések. A test és a lélek harca ebben a térben zajlik. A kapuőrök a szabad akaratot testesítik meg. Angyalok védik a kísértésekkel szemben, közülük is négy fékezi meg a hamis örömet, a hiú reményt, a fájdalmat és a félelmet.¹⁸

Jakab társadalomszemléletében az egyik legfontosabb érték a fennálló – isteni rendbe ágyazott – rend

főntartása: „*sex sunt necessaria ad conservationem cuiuscumque regiminis*”.¹⁹ A vezetők feladata a meglévő, adott, archetipikus jónak a változatlan megőrzése (*conservatio*). Mint mondja, a vezetőket Isten e célból helyezi a közösség élére: „*Deus ad conservationem totius universi constituit omnes creaturas supra se habere rectores propter earum conservationem*”.²⁰

Ebben az összefüggésben a megőrzés, a *conservatio* kifejezés egyenesen a létezés szinonimájaként jelenik meg. Emellett szembetűnő, hogy a *iustitia* kifejezés igen gyakran fordul elő együtt a *conservare* igével. Az igazságnál semmi sem fontosabb a városi közösség fennmaradásához, megőrzéséhez: „*nullus thesaurus est ita necessaria ad conservationem civitatis sicut iustitia*”. Meg kell jegyezni, hogy az igazság (*iustitia*) ugyancsak kulcsfogalom Jakabnál, de inkább az uralom, a hatalomgyakorlás, semmint a társadalom kérdéséhez kapcsolódik, ezért ehelyütt nem térünk ki rá.

A fennálló rend változatlan megőrzésével áll összhangban a társadalmi mobilitás elvetése.²¹ Ez a szemlélet meghatározza a külsőségekkel, a reprezentációval kapcsolatos felfogást: az öltözködésnek meg kell felelnie az egyén társadalmi helyzetének, a mesterségek elsajátításánál az egyik szempont a személy társadalmi állapota (*persone conditio*).²² A *sapiens rector* feladatairól beszélve megemlíti a külvárosok lakóit, a *suburbanikat*, akiket féken kell tartani és elégedetlenségüket lecsillapítani.²³ Amikor általában beszél a békéről, akkor is elsősorban a polgárok közötti békét érti rajta.²⁴

17 SD I. 461. (De sodomia); SD II. 24; SD II. 387. (De gloriosa iustitia); vö.: *Rigon, Antonio*: San Giacomo nell'Italia settentrionale. In: San Giacomo della Marca e l'Europa del '400. 172–173.

18 De influentiis constellationum, SD I. 445–448. Keleti kapu: az érzéki, testi bűnök: lakmározás, részegeskedés, paráznaság, házasságtörés, vérfertőzés, szodómia, szentségtörés, játék, énekek, tánc, hívságok, díszes ruhák, megbűvölés. Itt Babilonnal kapcsolatos bibliai helyeket idéz a szerző. A nyugati kapu: fájdalom kapuja, harag, gyűlölet, háború, erőszak, gyilkosság, pártharcok, megosztottság, elégedetlenség, türelmetlenség, durvaság sértés, féltékenység, hamis ítélet, vádaskodás, hízalgés, álnokság, megvetés, átkozódás, egyenetlenség szítása, lázongás, árulás, igazságtalanság, szülőknél való engedetlenség, vérbosszú. A déli kapu: hiú remény kapuja, elbizakodottság, a felebarát megvetése, fukarság, Isten elfeledése, világi dicsőség pompája, kíváncsiság, tiszteletlenség, hiú dicsőség, dicsekvés, képmutatás, az új felfuvalkodottsága, becsvágy, a figyelmeztetések semmibevétele, gúnyolódás, fenyegetőzés, bűnpártolás, hitehagyás, esküszegés, méltatlan áldozás. Az északi kapu hiányzik az analógiák sorából. A De signis adventus Antechristi című beszéd egyik helye szintén arról tanúskodik, hogy a szerző társadalomról alkotott felfogásának alapvető párja az ember – város kettőse: „si Deus vellet destruere unam civitatem vel unum hominem...” : SD III. 384. A térképzetek szimbolikájá-

ról: Europäische Mentalitätsgeschichte: Hauptthemen und Einzeldarstellungen. Hrsg. von Dinzelbacher, Peter. Stuttgart, 1993; *Gurevics, Aron Jakovlevics*: A középkori ember világképe. Bp. 1974. 49–53; a makro- és mikrokozmoszról: 57–68; *Davy, Marie-Madeleine*: Initiation à la symbolique romane, Paris, 1977. 39–41. Az égi Jeruzsálem alaprajzának, falainak szimbolikus jelentéséről, tájolásáról s a vele kapcsolatos képzeteknek a középkori városokban való teteszt öltéséről: *Frugoni, Chiara*: A Distant City. Images of Urban Experience in the Medieval World. Princeton, 1991. 3–29.

19 SD III. 123.

20 SD III. 118.

21 SD III. 126. (De magnificentia et utilitate iustitiae)

22 „Et quilibet sit contentus in suo statu” (SD I. 118.).

23 Az öltözködésről: „etiam mendicus et pauper nititur apparere pomposus” (SD I. 107.); „multi scandalizantur cognoscentes talem pauperem pomposum” (SD I. 118–119); „pro ornamento, secundum decentiam sui status...” (SD III. 152.); a mesterségek tanulásáról: „...filii pauperum non sunt adiscendi artem mercatorum, que requirit multam pecuniam propter exercitationem et perditionem multoactiens, sed suere et huiusmodi...” (SD III. 153–154.).

24 SD II. 388.

A politikai, társadalmi és etikai kérdések transzcendens vonatkozásokban jelennek meg. A politikai megosztottságban, a pártharcokban, amelyeket a szerző, összhangban a ferencesek azon törekvésével, amely a belső viszályok megfékezésére irányult, élesen elítél, a démonok jelenléte mutatható ki,²⁵ ellenben a társadalom békéjét és egyensúlyát a teológia által szentesített erények biztosítják. Ezeket már gyermek- és fiatalkorban el kell ültetni az emberekben, ahogy azt a *De doctrina puerorum* című beszéd tanúsítja. Ebben a hitoktatás kérdéseit a szerző együtt tárgyalja a viselkedés, a gesztusok, a beszédmód, a mesterségekre oktatás, az öltözködés kérdéseivel.²⁶

Az utolsó ítéletet az Antikrisztus eljövetele előzi meg, amelynek legfontosabb előjelei mindazok a jelenségek, amelyek egyben a legnagyobb bűnök is: minden rossz kiteljesedése, a hitetlenség, az egyház megosztottsága, az erények és a szeretet eltűnése. Ebben a felsorolásban az egyház egységének megszűnése általánosabb jelentést takar, ugyanis Jakab itt nem csupán a klérus megosztottságát említi, hanem a világiakét is, továbbá a kétféle: lelki és világi (*spirituale et temporale*) *imperium*ét is.²⁷ Isten ítélete mindazonáltal befolyásolható, mégpedig a leghatásosabban a bűnbánat eszközével. A bűnbánat enyhíti egy városra vagy egy egyénre kimért büntetés szigorát vagy a pokolbeli büntetést evilágira változtatja.²⁸

A bűnök és erények kettős vonzása által meghatározott emberek és városok életében kitüntetett szerep jut a prédikátoroknak. Krisztus és az angyalok mellett ők a bűnök legnagyobb vádlói, ostromozói. Ebből fakadóan az igazi prédikátor tulajdonsága a mérlegelés, a szeretet, az ékesszólás és a szigor (*discretio, caritas, locutio, reprehensio*).²⁹ A hitigazságokban való jártassága együttjár az erényes élettel. A prédikátorok szerepe az apostolokéhoz hasonló, hiszen Krisztus is hasonló megbízást adott apostolainak: az erény lelkekben való elültetését.³⁰

A prédikátorok szerepéről és feladatairól vallott felfogását Marchiai Jakab a *De verbo Dei* című

beszédben fejti ki. Ők a készülődő Antikrisztus előhírnökei: „*Deus in isto sexto tempore misit predicatorum sollempnes et bonos ad avisandum ruinam futuram*”; hangjuk a harsona, amely – a *Jelenések könyvéből* vett képpel élve – figyelmeztet érkezésére: „[...] *audivi vocem unam [ex] quatuor cornibus altaris aurei*.”³¹ Sőt, kora jeles domonkosrendi prédikátorára, Vincent Ferrerre hivatkozva az előhírnök funkcióját kiterjeszti általában a koldulórendekre: „*dixit in suis epistolis venturos fratres minores, predicatorum prope ante tempus antechristi, facturos magnalia, ut videtis*”.³²

A prédikátor ellenmodelljei a hamis próféták. Jakab a létező történelmi személyiségek közül Ferencet és Domonkost tartja a legalkalmasabbnak arra, hogy emblemátikusan szembeállítsa velük őket. Más helyen hamis prédikátorokról beszél, akik (*Jer 2,14*) nem keltenek bűnbánatot, nem fedik föl a gonoszsgot és hazugságot, ostobaságokat hirdetnek. Mint más beszédeiből kitéjük, a prédikátor nem lehet elnéző a bűnökkel és a hibákkal szemben: egyik legfontosabb tulajdonsága a „*reprehensio fructuosa*”. Elítéli azokat is, akik csupán érdekességekről beszélnek, ami nem válik a nép épülésére.³⁴

A prédikátorok eszkatológiai értelemben vett legfontosabb ellenfelei azonban a gonosz szellemek (*maligni spiritus*). Három fajtájuk az Antikrisztus idején gonosz tanítványaik szájával prédikál (*predicabunt*). Ennek az igének a használata is azt fejezi ki, hogy a prédikátorok negatív tükörképéről van szó. Az egyik fajta az apokaliptikus sárkányé, azaz az ördögé, aki az írásokat meghamisítva mindenféle nyakatekert okoskodást terjeszt; a másik a fenevadé, aki a világi és állatias testi gyönyörök jelképe, a harmadik az álprófétaké, akik képmutatók és hamis keresztények: önmegtartóztatást színlelnek, ám bujálkodásra hajlamosak, megvetik a pénzt, ám kapzsiakká válnak.³⁵ Figyelemre méltó, hogy az eszményi prédikátor másutt, a Sienai Szent Bernardinról szóló *sermó*ban kifejtett fő személyes tulajdonságai, a

25 SD I. 343.

26 SD II. 18–19, 24.

27 SD III. 148–152.

28 SD III. 370.

29 „[...] si Deus vellet destruere unam civitatem vel unum hominem et inde faciant penitentiam, dico quod Deus remittet destructionem et illam penam mutabit in aliam minorem, sicut conmutat penam infernalem in temporalem. Tribus modis Deus effudit penam [?] ire sue super delinquentes: aut fit tanta penitentia, quod Deus in totum remittit; aut dat Purgatorium; aut dat aliam penam

in hoc mundo, videlicet famem, guerram, pestilentias et huismodi.” (SD III. 384.)

30 SD I. 380.

31 SD I. 377–378.

32 Jel 9,13. De signis adventus Antechristi, SD I. 95.: „Deus in isto sexto tempore misit predicatorum sollempnes et bonos ad avisandum ruinam futuram.”

33 SD III. 371–372.

34 SD I. 384.

35 SD III. 372, 380.

helyes élet, az üdvös tanítás és az állhatatosság (*vita bona, doctrina salutifera, perseverantia*) szimmetriában állnak a negatív erők e hármasságával.³⁶ Mint Jakab megállapítja, a Gonosznak magának is vannak prédikátorai, akik új törvényt és evangéliumot hirdetnek, megszenteltelik a valódi evangéliumot, miközben jó kereszténynek adják ki magukat.³⁷ Ezzel szemben az igazi prédikátorok a démonok ellenfelei az egyes emberekért, illetve emberi közösségekért folyó eszkatologikus küzdelemben.

A társadalmi problémákkal foglalkozó beszédekről írottakat összegezve megállapíthatjuk, hogy Jakab érdeklődése elsősorban lokális keretekre terjed ki, az

Itáliában a XV. századra kikristályosodó regionális államalakulatokra, azok uraira, a *signorékra* csak ritkán tér ki és a politikai, társadalmi problémákhoz csak lazán kapcsolódva.³⁸ Társadalom-felfogásában központi helyen a viszonyok konzerválása, az egyes csoportok közötti egyensúly fenntartása, az ellentétek elsimítása áll. Természetesen a politikai és társadalmi körülményeket nem immanens, hanem etikai, pszichológiai és transzcendens fogalmakkal magyarázza. E mellett az Apokalipszisra való hivatkozás, a közösség erényeinek és bűneinek eszkatológiai távlatba való helyezése ugyancsak fontos eleme társadalomképének, ami egyben eszkatológiai távlatokba helyezi azt.

36 Pacetti, Dionisio: Le prediche autografe di San Giacomo della Marca (1393–1476)”, AFH 36 (1943), 84–89. (De Sancto Bernardino)

37 SD III. 375.: „[...] predicabit enim [Antechristus] novam legem et evangelium prophanabit et nullo modo morietur; mictet predicato-

res suos per universam terram, bonitatem sanctorum destruendo et malitiam iniquitatis predicando, doctores fideles non permittet predicare veritatem. Et multi ex eis propter peccata nec os aperire presument et simulabunt se esse bonos christianos”.

38 Rigon: i. m. 173.

Kőkör (Calday), 1973.

GALAMB GYÖRGY

Társadalom, eszkatológia, prédikáció

Marchiai Jakab beszédeiben

Sokan leírták már, hogy a ferences rend, illetve a belőle a XIV. század derekán kinőtt „szigorúbb” irányzat, az obszervancia társadalmi közegét a városok jelentették. Ez akkor is így van, ha a kezdeti időszakokban sokan a remeteség felé hajlottak, s ha a ferencesek és a ferences obszervánsok hathatós pártfogókra leltek az uralkodói és a fejedelmi udvarokban, a főurak körében.¹

Nem kívánom itt most részletezni azt a sokrétű szerepet, amelyet a ferencesek az itáliai városok vallási, kulturális életében játszottak. Inkább, a tér- és időbeli kereteket szűkebbre vonva a XV. századi itáliai városokban működő obszerváns prédikátorok politikai szerepéről és politikai nézeteiről beszélnek. Elsősorban azért, mert az eddigi kutatások elsősorban a prédikációval és annak közönségével, a beszédek rituális elemeivel és a városi társadalmak vallási és erkölcsi életét szabályozó témáival foglalkoztak. Kevesebb figyelmet szenteltek a városi és az egyes itáliai államok politikájához fűződő viszonyuknak, a prédikátorok politikáról és társadalomról alkotott képének.²

Mielőtt témámra rátérek, pár szót engedjenek meg a probléma általános vonatkozásairól. A prédikátorok sorát a húszas években Sienai Bernardin nyitja meg. Az ő és tanítványai, a magyar történelemből is ismert Kapisztrán János és Marchiai Jakab, továbbá Lecce-i Róbert tevékenysége által vált a prédikáció a ferences obszervancia talán a legjellemzőbb vonásává. Ekkor már a prédikáció a propaganda egyik legfontosabb eszköze volt, amely elszakadt a szentmise homíliájától.³ A prédikátorok beszédeiket nagy közönség előtt, a szabad ég alatt tartották, gyakran egész sorozatokat mondván el belőlük egy-egy nagybőjti vagy adventi időszak alatt. Fő témáik a játékok, az uzsora, a zsidók elkülönítése, a káromkodás, a mágikus hiedelmek pelengérré állítása, a fényűzés korlátozása, nem utolsósorban a belső viszályok megfékezése, általában véve tehát a városi társadalom erkölcsi reformja voltak. Gyakran erőteljes szimbolikus elemek – fényűzési cikkekkel rakott máglyák, koponya fölmutatása, Jézus monogramját tartalmazó táblák, fehér ruhás gyermekek olajfaágas fölvonulása – tette hatásossá az üzenetet. Az obszerváns prédikátorok elérték, hogy nemcsak a tömegek igényeljék megjelenésüket, hanem a helyi hatalmasságok, *signorék*, püspökök is fontosnak tartották, hogy meghívásukkal tegyék hatalmukat szilárdabbá, elfogadottabbá. Mindennek következtében a prédikátorok igényeinek megfelelően a városi státutumokat is módosították. A feszültségek enyhítésére montes pietatisokat, egyfajta szegények bankjainak létrehozását kezdeményezték.⁴

1 *Le Goff, Jacques*: Ordres mendiants et urbanisation dans la France médiévale — état de l'enquête. *Annales ESC* 25(1970) 924–946; *Fügedi Erik*: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. In: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek*. Bp. 1981. 57–88. A ferencesesség viszonyára a remete életmódhoz: *Merlo, Grado Giovanni*: Dal deserto alla folla: persistenti tensioni del francescanesimo. In: *Predicazione francescana e società veneta nel Quattrocento*. Committenza, ascolto, ricezione. Atti del II Convegno internazionale di studi francescani (Padova 26–28 marzo 1987). In: *Le Venezie francescane* 6(1989), 61–77.

2 *Burckhardt, Jacob*: A reneszánsz Itáliában. Bp. 1978. 290–301; *Hefele, Karl*: Der Hl. Bernhardin von Siena in die franziskanische Wanderpredigt in Italien während des XV. Jahrhundert, Freiburg im Breisgau 1912, főként: 38–69; *Origo, Iris*: Bernardino da Siena e il suo tempo. Milano 1982. *Paton, Bernadette*: Preaching Friars and the Civic Ethos: Siena, 1380–1480, London, 1992; *Mormando, Franco*: The Preacher's Demons. Bernardino of Siena and the Social Underworld of Early Renaissance Italy, Chicago–London, 1999. 1–51. A politikai nézetekről, társadalomképről érdekes módon egy irodalomtörténetész adott lényeglátó áttekintést: *Delcorno, Carlo*: La città nella predicazione francescana del Quattrocento. In: *Alle origini dei Monti di Pietà. I Francescani fra etica ed economia nelle Società del Tardo Medioevo*, Bologna–Ravenna, 1984. 29–39.

3 A prédikáció történetére: *Longère, Jean*: La prédication médiévale. Paris, 1983. *Delcorno, Carlo*: La predicazione nell'età comunale. Firenze, 1974; *Rusconi, Roberto*: „Predicatori e predicazione (sec. IX–XVIII)”. In: *Storia d'Italia*, IV. Intelletuali e potere. Torino, 1981; *Uő*: La predicazione: parole in chiesa, parole in piazza. In: *Lo spazio letterario del Medioevo*. Dir.: *Guiglielmo Cavallo–Claudio Leonardi–Enrico Menestò*, vol. II.: La circolazione del testo, Roma–Salerno 1994. 571–603; *Bolzoni, Lina*: „Oratoria e prediche”. In: *Letteratura italiana*. dir. da: *Alberto Asor Rosa*, vol. 3.: Le forme del testo, II.: La prosa. Torino, 1984. 1041–1074.

4 A prédikáció gyakorlatára az itáliai városokban: *Maire Vigueur, Jean-Claude*: Bernardino et le vie citadine. In: *Bernardino predicatore nella società del suo tempo*. Convegni del Centro di Studi sulla Spiritualità Medievale, vol. 15, Todi, 1976. 251–282; *Cardinali, Claudia*: Il santo e la norma. Bernardino da Siena e gli statuti perugini nel 1425. In: *Gioco e giustizia nell'Italia di comune*. a c. di *Gherardo Ortalli*, Treviso–Roma, 1993. 183–189; *Montesano, Marina*: La predicazione civica di Bernardino da Siena. In: *La religion civique à l'époque médiévale et moderne (Chrétienté et Islam)*. Collection de l'École Française de Rome 213. Rome, 1995. 265–275; *Muzzarelli, Maria Giuseppina*: Pescatori di uomini. Predicatori e piazze alla fine del Medioevo. Bologna, 2005; A obszervánsok zsidókhöz való viszonyára: *Hughes, Diane Owen*: Distinguishing Signs: Ear-Rings, Jews and Franciscan Rhetoric in the Italian Renaissance City. Past and Present,

Fontos megjegyezni azt is, hogy az obszerváns prédikátorok tevékenysége egybevágott a pápaság érdekeivel. Az avignoni fogság, a nagy nyugati egyházszakadás és a konstanzi zsinat időszakát követően V. Márton és IV. Jenő pápák alatt zajlott le a pápai állam újjászervezése Közép-Itáliában, amely – eltérő mértékben ugyan – a helyi városok és fejedelemségek autonómiájának korlátozásával járt együtt. A prédikátorok nem egyszer (Perugia – 1445, Foligno, Terni) a pápai legátusok kíséretében, vagy az ő meghívásukra érkeztek az egyes városokba. A megreformált státútumok, a belső ellentétek korlátozása Róma érdekét is szolgálta. Ugyancsak az egyházfőktől kaptak felhatalmazást az úgynevezett „kistestvérek” (fraticelli) üldözésére.⁵

Az előbbiekből fakadóan természetes, hogy a prédikátorok társadalommal és politikával kapcsolatos nézetei elsősorban a prédikációk szövegének tanulmányozásával ismerhetők meg. Ezek közül is elsősorban Marchiai Jakab beszédei – amelyek több esetben Sienai Bernardin szövegein alapulnak – alkotják mondanivalóm alapját. Jakab két nagy beszédciklusa közül a *Sermones quadragesimales* nem látott nyomtatásban navilágot, míg a *Sermones dominicales* teljes egészében publikálta Renato Lioi. Mondanivalóm kifejtése elsősorban az ebben található *sermókon* alapul.⁶

Az obszerváns prédikátor társadalomszemléletének vizsgálatánál kiindulópontként szolgálhat annak vizsgálása, hogy szemében hogyan tagolódik a társadalom és az is, hogy egyes társadalmi csoportok milyen helyet foglalnak el benne. A tagolás legfontosabb, leg-

többször említett — etikai természetű — szempontja az, hogy az egyes csoportok, amelyek elkülönülhetnek foglalkozás, kor, nem és társadalmi státusz szerint, mennyire vannak kitéve a bűn csábításának.

Marchiai Szent Jakab *De verbo Dei* című beszéde felsorolja, hogy kik vetik meg a vallást a leginkább. Fölvonulnak benne a gögösök, az uzsorások, a bujálkodók, a hitetlenek, a kocsmárosok, a vámszedők (akikkel Marchiai Jakabnak lehetett alkalma találkozni, hiszen sokat utazott), az önmagukért tudók (*sapientes sibimet*), a pásztorok (akikről külön megjegyzi, hogy soha nem járnak templomba, amit, mint írja, onnan tud, hogy gyermekkorában maga is pásztor volt), a vadászok (legázolják a vetést) és a halászok, a élvhajhászok (*delicati*), a fősvények és az összes gazember, akinek a kocsmá a zsinagógája (*quia taberna est synagoga omnium ribaldorum*): a prostituáltak, a játékosok, a torkosok.⁷ A foglalkozások szerinti csoportosításból kitűnik, hogy a szerző szemléletében a természethez közel állók, a tevékenységüknél fogva a városon kívül, attól messze, tehát nehezen ellenőrizhető személyek alkotják a bűnnek egyik legjobban kitett csoportot. A prostituáltak és a kocsmárosok említése magától értetődő. A kereskedőkről azt mondja, hogy soha nem foglalkoznak Istennel és a lélekkel, annyira belebonyolódtak a földi üzletekbe: „...mercatores nunquam cogitant et cogitare non possunt de Deo et anima, tantum involuti sunt in negotiis terrenis.”⁸ A példázatok egyik legnegatívabb, gyakran előforduló figurája a fegyverhordozó (*armiger*), illetve a katona, aki züllött, garázda és rablásra hajlamos.⁹

112 (1986), 3–59. A békítésre: *Sacchetti Sassetti, Angelo*: Giacomo della Marca paciere a Rieti. AFH 50 (1957), 75–82. A színpadias elemekre: *Longpré, Ephrem*: S. Bernardin de Sienna et le nome de Jésus. AFH 28 (1935), 443–476; 29 (1936), 142–168; 30 (1937) 170–192. A fényezés elleni fellépésre: *Szlancsok Margit*: A ferences és a domonkos obszervánsok luxuskritikája a XV. században, PhD-értekezés kézirat, 2002. A mons pietatisokra: *Muzzarelli, Maria Giuseppina*: Un bilancio storiografico sui Monti di Pietà: 1956–1976. Rivista di Storia della Chiesa in Italia 33 (1979), 165–183.; *Prodi, Paolo*: La nascita dei Monti di Pietà tra solidarismo cristiano e logica del profitto. In: Alle origini dei Monti di Pietà, i. m. 5–12.

5 *Fois, Mario*: Papi e l'osservanza minoritica. In: Il rinnovamento del francescanesimo. L'osservanza. Atti del XI Convegno Internazionale, Assisi, 20–22 ottobre 1983. Assisi, 1985, 29–105; *Rusconi, Roberto*: 'Predicò in piazza...': Politica e predicazione nell'Umbria del '400. In: Signorie in Umbria tra Medioevo e Rinascimento: l'esperienza dei Trinci. Congresso storico internazionale, Foligno 10–13 dicembre 1986. Perugia 1989. 113–141. *Falasci, Pier Luigi*: Le Marche di San Giacomo. In: San Giacomo della Marca e l'Europa del '400, Atti del Convegno internazionale di studi, Montepredone, 7–10 settembre 1994, a c. di S. Bracci, Padova, Centro Studi Antoniani 1997. 141–169.

A fraticellók elleni fellépésre magyarul: *Solvi, Daniele*: Az inkvizítor Kapisztrán János és a ferences ellenzék. Aetas 23 (2008/1), 5–24.

6 A *Sermones dominicales* (a továbbiakban: SD) kéziratának összefoglalása, a méltatással együtt: *Pacetti, Giacinto*: I 'Sermones dominicales' di San Giacomo della Marca. Collectanea Franciscana 11(1941), 7–34, 185–222; *Gattucci, Adriano*: I 'Sermones dominicales' di S. Giacomo della Marca. Picenum Seraphicum 15(1978–1979), 126–141; *Lasić, Dionysius*: De vita et operibus S. Iacobi de Marchia. Studium et recensio quorundam textuum, Falconara Marittima 1974. 186–187. A *Sermones quadragesimales*-ről és a nem a két nagy korpuszba tartozó, nem túl nagy számú sermóról: *Lasić*: i. m. 1974. 184–186, illetve 190–193.

7 SD I. 383–385.

8 SD I. 148.

9 SD I. *De ludo*, 203.: Padovában egy német fegyverhordozó, miután minden vagyonát eljátszotta, eladja lelkét egy halászó [!] ördögnek; De blasfemia, 334.: A játék közben káromkodó fegyverhordozó esete: meg akar vívni Szűz Máriával, de egy, a sisakrostélyán berepülő méh megöli. A militesről: „Milites vero qui violenter in castris suis faciunt tallias (...) sunt predones et raptores.” SD I. 319. (De furto et restitutione utilissima)

A bűn veszélyének az egyes nemek és korosztályok nem egyformán vannak kitéve. A nő általában a romlás és a bujaság forrása. A fiatalabbak (*iuencula, mulier*) hajlanak arra, hogy higgyenek a babonákban, s vágyaikat mágia segítségével próbálják elérni. A démonok gyakran kihasználják a bujálkodásra való hajlamukat, s ezt a prédikátor olykor több, mint érzékletesen ecseteli, kitérve arra, hogy az általa ismert esetekben a démon, hatalmas szerszámával hányszor és milyen módon tette magáévá a szüzeket:

„*In civitate Mantue ... 24 annorum virgo ... vigilando dyabolus in una nocte 14 vicibus cognovit eam ante et retro et sepe immissione et pedicatione et ubique amplius retro quam ante et in ea ledebat proprium instrumentum magnum. Item altera virgo: 25 demones, unus post alium vigilando cognoverunt eam quasi 23 annis die et nocte.*”¹⁰

Az idős nők a kicsapongás és a varázslás esetében mutatnak rossz példát, megtanítva a fiatalabbakat a különféle hívságokra. „*Vetula est instrumentum diaboli.*” Az öregasszony egyben gonosz és tudatlan: „*per vetulas magis operatur dyabolus quam in aliis*”, fő tevékenysége a varázslás és a kerítés (*incantatrix et ruffiana*).¹¹ A másik veszélyeztetett csoportot a fiatalok alkotják, akik elfoglaltság és mesterség gyakorlása híján mindenkivel kötözködve éjjel-nappal fel s alá róják a várost: „*...otium potest esse malum [...] Et maxime vos iuvenes sine arte, qui cotidie per plateas et in nocte per civitatem hinc inde molestando civitatem et vituperando*”.¹²

Ennek a szerző szerint az az oka, hogy könnyen befolyásolhatók és cselekedeteiket nem csupán az értelem vezeti. A két nem esetében azonban a nevelés elhanyagolása eltérő következményekkel jár.¹³

Ami a társadalom tagolását illeti, a *Sermones dominicales* társadalmi és erkölcsi témájú beszédeiben csupán egyetlen olyan hely található, ahol a szerző a társadalmat különféle csoportokra próbálja osztani (földművesek, polgárok, doktorok, katonák és urak): „*Et ideo distinguo statum, primo rustico-*

rum, secundo civium, tertio doctorum, quarto militum, et, quinto, dominorum”.¹⁴ Szembetűnő, hogy csak a világiakról van szó, hiszen a „doktorok” státusa gyaníthatóan nem az egyházi rendbe tartozó, egyetemi fokozatot elnyert klerikusokat jelöli, Jakab ugyanis e felosztást az öltözködés apropóján teszi meg. Sokkal inkább lehet szó az itáliai városokban hagyományosan népes világi jogászi-jegyzői rétegről. A fölsorolás csak futólagos, a szerző ezt követően nem megy bele az egyes kifejezések, így a *miles*, illetve a *dominus* szó jelentésének részletes kifejtésébe. Bizonyára az Umbriában és Marchében még a XV. században is erős társadalmi befolyással rendelkező, földbirtokaiból élő, olykor az egyes városok irányítását signorékként megragadó arisztokratákról, illetve alacsonyabb rangú kíséroiokról van szó.

A tágabb politikai keretekről, az itáliai regionális államokról, királyságról, császárságról beszélve a szerző megmarad a jogi irodalom kategóriáinál és közhelyeinél, amelyek akkor már mintegy két évszázada forgalomban voltak. Ilyen élettelen, elavult szemléletet mutat például, amikor arról értekezik, hogy a római királynak van joga az útdíj, a *pedagium* szedésére, de némelyek szerint sem a francia királynak, sem pedig a városoknak nincs (itt III. Incére, a *Liber Extrára* hivatkozik). Ez utóbbi, a városokra vonatkozó kijelentésnek persze a XV. századi Közép-Itáliában erős aktualitása lehetett, hiszen Jakab hamis és a jogtalanul szedett *pedagiumokról* és *talliákról* is beszél, melyeket a váraikban székelő katonák erőszakosan és rablók módjára szednek. Megállapítása így a pápai hatalommal szembeni városi önállóság elleni állásfoglalásként is értékelhető.¹⁵ A korban idejétmúlt fogalmi kategóriák persze a városokkal kapcsolatban is felbukkannak, ilyen például az, hogy a prédikátor a városokat megosztó egyenlenségeket a guelf-ghibellin szembenállással magyarázza.¹⁶

Itáliának mint önálló kulturális egységnek a tudata csak elvétve mutatkozik meg a prédikációkban:

10 (De quatuor diabolis) Monteprandone, Museo Civico, cod. 44. f. 71v; idézi: Crivellucci, Amedeo: I codici della libreria raccolta da S. Giacomo della Marca nel convento di S. Maria delle Grazie presso Monteprandone, Livorno, 1889. 80.

11 SD I. 309, 310.: (De luxuria), SD II, 483, 485.: (De factuchiariis).

12 SD I. 148. Figyelemre méltó, hogy voltak, akik az exemplumok jóval szélesebb körének tanulmányozása után arra a következtetésre jutottak, hogy azokban a plébánosokkal szemben álló két csoport nem más, mint a vetulae és a iuvenes: Bremond, Claude–Le Goff, Jacques–Schmitt, Jean-Claude: L'«exemplum». Turnhout, 1996, 101.

13 SD III. 152. A lányok „[...] in gestu, vestitu et actu potius meret-

rices vagabunde”, a fiúk „luxores, fetidi sodomite, blasphematores” lehetnek.

14 SD I. 118.

15 SD I. 319.: „[...] milites vero qui violenter in castris suis faciunt tallias [...] sunt praedones et raptores.”

16 SD II. 24.: „Dicunt enim quod Deus est guelfus; Ioannes evangelista ghibellinus, Baptista vero guelfus; leo vero guelfus, sed aquila ghibellinus. Sed unum vellem scire: asinus quid est? De qua parte? O insensati dicite mihi si asinus est de parte vestra. Tales bestie extra Ytaliam sunt insignia, sed in Ytalia efficiuntur sei, quia maiorem amorem et fidelitatem ad istas bestias et signa quam ad Deum creatorem.”

először a szodómia elítélése kapcsán, amely a prédikátor szerint igen elterjedt bűn az egész félszigeten, másodsor, amikor, a fent említett guelf-ghibellin ellentét kifigurázása révén elítéli a pártharcokat, harmadsor, amikor az isteni büntetés elkerülhetetlenségét az elűzött városi urak, a signorék példájával illusztrálja.¹⁷

Figyelemre méltó, hogy a politikum tere Jakab számára mindenekelőtt a város: az foglalkoztatja, a hétköznapi életből merítő *exemplumait* onnan hozza. A városokkal kapcsolatban a korabeli politikai valóság kézzelfogható feszültségei kerülnek szóba. Ezzel szemben szemléletében a vidék másodlagos. Az emberi élet alapvető kereteként felfogott városok oly mértékben áthatják az egyébként Augustinusra gyakran hivatkozó prédikátor gondolatvilágát, hogy az embert fenyegető fő veszélyek tárgyalásakor egy sajátos mikrokozmosz–makrokozmosz analógiát alkalmazva az embert egy négyszögletű és négy kapuval rendelkező várossal állítja párhuzamba, melynek kapuit angyalok védik a démoni erők ellen. A négy kapu: az öröm, a fájdalom, a remény és a félelem. A világ, a démonok, a test kísértései ugyanúgy e kapukon jutnak be az emberbe, mint az isteni és az anyagi ösztönzések. A test és a lélek harca ebben a térben zajlik. A kapuőrök a szabad akaratot testesítik meg. Angyalok védik a kísértésekkel szemben, közülük is négy fékezi meg a hamis örömet, a hiú reményt, a fájdalmat és a félelmet.¹⁸

Jakab társadalomszemléletében az egyik legfontosabb érték a fennálló – isteni rendbe ágyazott – rend

főntartása: „*sex sunt necessaria ad conservationem cuiuscumque regiminis*”.¹⁹ A vezetők feladata a meglévő, adott, archetipikus jónak a változatlan megőrzése (*conservatio*). Mint mondja, a vezetőket Isten e célból helyezi a közösség élére: „*Deus ad conservationem totius universi constituit omnes creaturas supra se habere rectores propter earum conservationem*”.²⁰

Ebben az összefüggésben a megőrzés, a *conservatio* kifejezés egyenesen a létezés szinonimájaként jelenik meg. Emellett szembetűnő, hogy a *iustitia* kifejezés igen gyakran fordul elő együtt a *conservare* igével. Az igazságnál semmi sem fontosabb a városi közösség fennmaradásához, megőrzéséhez: „*nullus thesaurus est ita necessaria ad conservationem civitatis sicut iustitia*”. Meg kell jegyezni, hogy az igazság (*iustitia*) ugyancsak kulcsfogalom Jakabnál, de inkább az uralom, a hatalomgyakorlás, semmint a társadalom kérdéséhez kapcsolódik, ezért ehelyütt nem térünk ki rá.

A fennálló rend változatlan megőrzésével áll összhangban a társadalmi mobilitás elvetése.²¹ Ez a szemlélet meghatározza a külsőségekkel, a reprezentációval kapcsolatos felfogást: az öltözködésnek meg kell felelnie az egyén társadalmi helyzetének, a mesterségek elsajátításánál az egyik szempont a személy társadalmi állapota (*persone conditio*).²² A *sapiens rector* feladatairól beszélve megemlíti a külvárosok lakóit, a *suburbanikat*, akiket féken kell tartani és elégedetlenségüket lecsillapítani.²³ Amikor általában beszél a békéről, akkor is elsősorban a polgárok közötti békét érti rajta.²⁴

17 SD I. 461. (De sodomia); SD II. 24; SD II. 387. (De gloriosa iustitia); vö.: *Rigon, Antonio*: San Giacomo nell'Italia settentrionale. In: San Giacomo della Marca e l'Europa del '400. 172–173.

18 De influentiis constellationum, SD I. 445–448. Keleti kapu: az érzéki, testi bűnök: lakmározás, részegeskedés, paráznaság, házasságtörés, vérfertőzés, szodómia, szentségtörés, játék, énekek, tánc, hívságok, díszes ruhák, megbűvölés. Itt Babilonnal kapcsolatos bibliai helyeket idéz a szerző. A nyugati kapu: fájdalom kapuja, harag, gyűlölet, háború, erőszak, gyilkosság, pártharcok, megosztottság, elégedetlenség, türelmetlenség, durvaság sértés, féltékenység, hamis ítélet, vádaskodás, hízalgés, álnokság, megvetés, átkozódás, egyenetlenség szítása, lázongás, árulás, igazságtalanság, szülőknél való engedetlenség, vérbosszú. A déli kapu: hiú remény kapuja, elbizakodottság, a felebarát megvetése, fukarság, Isten elfeledése, világi dicsőség pompája, kíváncsiság, tiszteletlenség, hiú dicsőség, dicsekvés, képmutatás, az új felfuvalkodottsága, becsvágy, a figyelmeztetések semmibevétele, gúnyolódás, fenyegetőzés, bűnpártolás, hitehagyás, esküszegés, méltatlan áldozás. Az északi kapu hiányzik az analógiák sorából. A De signis adventus Antechristi című beszéd egyik helye szintén arról tanúskodik, hogy a szerző társadalomról alkotott felfogásának alapvető párja az ember – város kettőse: „si Deus vellet destruere unam civitatem vel unum hominem...” : SD III. 384. A térképzetek szimbolikájá-

ról: Europäische Mentalitätsgeschichte: Hauptthemen und Einzeldarstellungen. Hrsg. von Dinzelbacher, Peter. Stuttgart, 1993; *Gurevics, Aron Jakovlevics*: A középkori ember világképe. Bp. 1974. 49–53; a makro- és mikrokozmoszról: 57–68; *Davy, Marie-Madeleine*: Initiation à la symbolique romane, Paris, 1977. 39–41. Az égi Jeruzsálem alaprajzának, falainak szimbolikus jelentéséről, tájolásáról s a vele kapcsolatos képzeteknek a középkori városokban való teteszt öltéséről: *Frugoni, Chiara*: A Distant City. Images of Urban Experience in the Medieval World. Princeton, 1991. 3–29.

19 SD III. 123.

20 SD III. 118.

21 SD III. 126. (De magnificentia et utilitate iustitiae)

22 „Et quilibet sit contentus in suo statu” (SD I. 118.).

23 Az öltözködésről: „etiam mendicus et pauper nititur apparere pomposus” (SD I. 107.); „multi scandalizantur cognoscentes talem pauperem pomposum” (SD I. 118–119); „pro ornamento, secundum decentiam sui status...” (SD III. 152.); a mesterségek tanulásáról: „...filii pauperum non sunt adiscendi artem mercatorum, que requirit multam pecuniam propter exercitationem et perditionem multoactiens, sed suere et huiusmodi...” (SD III. 153–154.).

24 SD II. 388.

A politikai, társadalmi és etikai kérdések transzcendens vonatkozásokban jelennek meg. A politikai megosztottságban, a pártharcokban, amelyeket a szerző, összhangban a ferencesek azon törekvésével, amely a belső viszályok megfékezésére irányult, élesen elítél, a démonok jelenléte mutatható ki,²⁵ ellenben a társadalom békéjét és egyensúlyát a teológia által szentesített erények biztosítják. Ezeket már gyermek- és fiatalkorban el kell ültetni az emberekben, ahogy azt a *De doctrina puerorum* című beszéd tanúsítja. Ebben a hitoktatás kérdéseit a szerző együtt tárgyalja a viselkedés, a gesztusok, a beszédmód, a mesterségekre oktatás, az öltözködés kérdéseivel.²⁶

Az utolsó ítéletet az Antikrisztus eljövetele előzi meg, amelynek legfontosabb előjelei mindazok a jelenségek, amelyek egyben a legnagyobb bűnök is: minden rossz kiteljesedése, a hitetlenség, az egyház megosztottsága, az erények és a szeretet eltűnése. Ebben a felsorolásban az egyház egységének megszűnése általánosabb jelentést takar, ugyanis Jakab itt nem csupán a klérus megosztottságát említi, hanem a világiakét is, továbbá a kétféle: lelki és világi (*spirituale et temporale*) *imperium*ét is.²⁷ Isten ítélete mindazonáltal befolyásolható, mégpedig a leghatásosabban a bűnbánat eszközével. A bűnbánat enyhíti egy városra vagy egy egyénre kimért büntetés szigorát vagy a pokolbeli büntetést evilágira változtatja.²⁸

A bűnök és erények kettős vonzása által meghatározott emberek és városok életében kitüntetett szerep jut a prédikátoroknak. Krisztus és az angyalok mellett ők a bűnök legnagyobb vádlói, ostromozói. Ebből fakadóan az igazi prédikátor tulajdonsága a mérlegelés, a szeretet, az ékesszólás és a szigor (*discretio, caritas, locutio, reprehensio*).²⁹ A hitigazságokban való jártassága együttjár az erényes étellel. A prédikátorok szerepe az apostolokéhoz hasonló, hiszen Krisztus is hasonló megbízást adott apostolainak: az erény lelkekben való elültetését.³⁰

A prédikátorok szerepéről és feladatairól vallott felfogását Marchiai Jakab a *De verbo Dei* című

beszédben fejti ki. Ők a készülődő Antikrisztus előhírnökei: „*Deus in isto sexto tempore misit predicatorum sollempnes et bonos ad avisandum ruinam futuram*”; hangjuk a harsona, amely – a *Jelenések könyvéből* vett képpel élve – figyelmeztet érkezésére: „[...] *audivi vocem unam [ex] quatuor cornibus altaris aurei*.”³¹ Sőt, kora jeles domonkosrendi prédikátorára, Vincent Ferrerre hivatkozva az előhírnök funkcióját kiterjeszti általában a koldulórendekre: „*dixit in suis epistolis venturos fratres minores, predicatorum prope ante tempus antechristi, facturos magnalia, ut videtis*.”³²

A prédikátor ellenmodelljei a hamis próféták. Jakab a létező történelmi személyiségek közül Ferencet és Domonkost tartja a legalkalmasabbnak arra, hogy emblemátikusan szembeállítsa velük őket. Más helyen hamis prédikátorokról beszél, akik (*Jer 2,14*) nem keltenek bűnbánatot, nem fedik föl a gonoszsgot és hazugságot, ostobaságokat hirdetnek. Mint más beszédeiből kitéjük, a prédikátor nem lehet elnéző a bűnökkel és a hibákkal szemben: egyik legfontosabb tulajdonsága a „*reprehensio fructuosa*”. Elítéli azokat is, akik csupán érdekességekről beszélnek, ami nem válik a nép épülésére.³⁴

A prédikátorok eszkatológiai értelemben vett legfontosabb ellenfelei azonban a gonosz szellemek (*maligni spiritus*). Három fajtájuk az Antikrisztus idején gonosz tanítványaik szájával prédikál (*predicabunt*). Ennek az igének a használata is azt fejezi ki, hogy a prédikátorok negatív tükörképéről van szó. Az egyik fajta az apokaliptikus sárkányé, azaz az ördögé, aki az írásokat meghamisítva mindenféle nyakatekert okoskodást terjeszt; a másik a fenevadé, aki a világi és állatias testi gyönyörök jelképe, a harmadik az álprófétaké, akik képmutatók és hamis keresztények: önmegtartóztatást színlelnek, ám bujálkodásra hajlamosak, megvetik a pénzt, ám kapzsiakká válnak.³⁵ Figyelemre méltó, hogy az eszményi prédikátor másutt, a Sienai Szent Bernardinról szóló *sermó*ban kifejtett fő személyes tulajdonságai, a

25 SD I. 343.

26 SD II. 18–19, 24.

27 SD III. 148–152.

28 SD III. 370.

29 „[...] si Deus vellet destruere unam civitatem vel unum hominem et inde faciant penitentiam, dico quod Deus remittet destructionem et illam penam mutabit in aliam minorem, sicut conmutat penam infernalem in temporalem. Tribus modis Deus effudit penam [?] ire sue super delinquentes: aut fit tanta penitentia, quod Deus in totum remittit; aut dat Purgatorium; aut dat aliam penam

in hoc mundo, videlicet famem, guerram, pestilentias et huismodi.” (SD III. 384.)

30 SD I. 380.

31 SD I. 377–378.

32 Jel 9,13. De signis adventus Antechristi, SD I. 95.: „Deus in isto sexto tempore misit predicatorum sollempnes et bonos ad avisandum ruinam futuram.”

33 SD III. 371–372.

34 SD I. 384.

35 SD III. 372, 380.

helyes élet, az üdvös tanítás és az állhatatosság (*vita bona, doctrina salutifera, perseverantia*) szimmetriában állnak a negatív erők e hármasságával.³⁶ Mint Jakab megállapítja, a Gonosznak magának is vannak prédikátorai, akik új törvényt és evangéliumot hirdetnek, megszenteltelik a valódi evangéliumot, miközben jó kereszténynek adják ki magukat.³⁷ Ezzel szemben az igazi prédikátorok a démonok ellenfelei az egyes emberekért, illetve emberi közösségekért folyó eszkatologikus küzdelemben.

A társadalmi problémákkal foglalkozó beszédekről írottakat összegezve megállapíthatjuk, hogy Jakab érdeklődése elsősorban lokális keretekre terjed ki, az

Itáliában a XV. századra kikristályosodó regionális államalakulatokra, azok uraira, a *signoré*kra csak ritkán tér ki és a politikai, társadalmi problémákhoz csak lazán kapcsolódva.³⁸ Társadalom-felfogásában központi helyen a viszonyok konzerválása, az egyes csoportok közötti egyensúly fenntartása, az ellentétek elsimítása áll. Természetesen a politikai és társadalmi körülményeket nem immanens, hanem etikai, pszichológiai és transzcendens fogalmakkal magyarázza. E mellett az Apokalipszisra való hivatkozás, a közösség erényeinek és bűneinek eszkatológiai távlatba való helyezése ugyancsak fontos eleme társadalomképének, ami egyben eszkatológiai távlatokba helyezi azt.

36 Pacetti, Dionisio: *Le prediche autografe di San Giacomo della Marca (1393–1476)*”, AFH 36 (1943), 84–89. (De Sancto Bernardino)

37 SD III. 375.: „[...] predicabit enim [Antechristus] novam legem et evangelium prophanabit et nullo modo morietur; mictet predicato-

res suos per universam terram, bonitatem sanctorum destruendo et malitiam iniquitatis predicando, doctores fideles non permittet predicare veritatem. Et multi ex eis propter peccata nec os aperire presument et simulabunt se esse bonos christianos”.

38 Rigon: i. m. 173.

Kőkör (Calday), 1973.